

PROLUSIÓ*

COMMEMORACIÓ DEL CINQUANTENARI DE L'INICI DEL CONCILI VATICÀ II

Joan PLANELLAS

Quan a l'octubre del 1962 s'inaugurava solemnement el Concili Vaticà II, un servidor encara no havia iniciat la preparació catequètica per a la Primera Comunió. Això vol dir que la meva generació ja no és de les que va viure l'esdeveniment conciliar quan aquest tenia lloc. L'única cosa que recordo d'aquells anys és el dia que la meva mare en la pregària del vespre —la mare ens feia resar cada dia— ens va dir, a la meva germana i a mi, que havíem de pregar molt pel papa Joan XXIII perquè es trobava greument malalt. Eren els primers dies del mes de juny de 1963, que culminarien amb el seu traspàs i amb l'elecció del nou papa: Pau VI. La vida i l'obra del Concili, per tant, la descobriria més tard, a partir del decenni següent, en els anys de formació en el Seminari de Girona. Sobretot dues persones ens van fer estimar i apreciar l'esdeveniment conciliar: El Dr. Joan Busquets, rector del Seminari durant la meva formació i antic degà-president d'aquesta Facultat de Teologia¹ i, especialment, el bisbe Jaume Camprodon, que havia iniciat el seu pontificat a Girona precisament en el mateix mes que jo havia entrat en el Seminari Major.

* Pronunciada el dia 4 d'octubre de 2012, al final de l'acte acadèmic de la inauguració del Curs 2012-2013.

1. Joan Busquets té dues significatives «llicions inaugurals» sobre l'obra del Concili: *El Vaticà II: Una reforma amb futur*. Llició inaugural del curs acadèmic 1991-1992 a l'Institut de Teologia de Girona, Girona: ITG 1991; *Pau VI i la represa del Concili*. Llició inaugural del curs acadèmic 2003-2004 a la Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona: FTC 2003.

Què us diré en aquesta meva intervenció? El Dr. Armand Puig hi ha posat com a títol la paraula «prolusió», que vol dir «assaig de caràcter introductori». Així, doncs, aquestes meves paraules no volen ser més que una senzilla introducció o com un humil preàmbul de tota la reflexió que pretenem dur a terme en les nostres Facultats eclesiàstiques amb motiu del cinquantè aniversari del Concili Vaticà II.

Què dir, doncs, del Concili Vaticà II del qual, dijous vinent (11 d'octubre), si a Déu plau, se celebraran 50 anys del seu inici? Quin va ser el seu objectiu primordial? Què en queda, de tota aquella magna obra? Quin és el seu llegat? Ens hi hem d'apropar com si féssim tan sols una simple classe d'història? Donat el caràcter fugisser de tot esdeveniment històric, i en el marc del ritme acceleradíssim del món d'avui, fins i tot, alguns s'han fet aquesta pregunta: ¿Pot tenir un significat permanent un Concili dels anys seixanta del segle passat i que, a més, no va definir dogmàticament cap doctrina?

Per a respondre a tots aquests interrogants ens convé, d'una banda, aprofundir l'esdeveniment conciliar en si mateix, així com la seva recepció en el postconcili, amb un estudi acurat dels seus documents. És el que, de fet, ens demana el sant pare Benet XVI en la seva Carta Apostòlica *Porta fidei* amb motiu de la promulgació de l'any de la fe que començarà, si a Déu plau, la setmana vinent. El Papa ens demana de retornar als textos del Vaticà II que els Pares conciliars ens van deixar per herència, per tal «que —ho cito textualment— siguin coneguts i assimilats com a textos qualificats i normatius del Magisteri, dins la Tradició de l'Església» (PF 5). El *Catecisme de l'Església Catòlica*, promulgat ara fa vint anys, ens ajudarà també en aquesta comesa, donat que, a la llum del Concili, hom hi troba «els continguts essencials de la fe orgànicament i sistemàticament sintetitzats» (PF 11).

Però, a més, a banda d'anar directament als textos conciliars, existeix un altre camí que condueix de dret al cor del Concili i que, per tant, cal considerar-lo com una clau hermenèutica de primera magnitud per a poder avançar sòlidament en la comprensió de l'obra del Vaticà II. Aquesta altra clau és deixar parlar sobretot als papes del Vaticà II, Joan XXIII —el Papa que el convoca i l'inaugura— i Pau VI —el Papa que en recull el llegat i el porta a la plenitud. Es tracta d'anar als seus propis textos, al·locucions i missatges, i poder veure de primera mà què volien, què pretenien, què esperaven, tant Joan XXIII com Pau VI de l'esdeveniment conciliar.

Iniciat el Concili, durant la primera setmana del mes de desembre de 1962, els Pares conciliars debatien quina havia de ser la intenció bàsica del Concili, el seu centre unificador. El dia 4 de desembre, el cardenal Léon J. Suenens, de Malines-Brusel·les, seguint la perspectiva assenyalada sobretot en el radiomissatge del papa Joan XXIII d'un mes abans de l'inici del Vaticà II (11-IX-1962) així com en el discurs inaugural *Gaudet Mater Ecclesia*, proposava que fos un concili *de Ecclesia*, amb dues perspectives: *de Ecclesia ad intra* i *de Ecclesia ad extra*. A la primera, era necessari exposar la naturalesa de l'Església i la seva activitat evan-

gelitzadora, docent, santificadora i orant. A la segona, era convenient de presentar la realitat eclesial en tant que estableix *diàleg amb el món*: la vida de la persona humana, la justícia social, l'evangelització dels pobres, la pau.² Al dia següent d'aquesta intervenció, parlà el cardenal Montini, el futur Pau VI. Es reafirmà en la direcció presa pel cardenal Suenens, i formulà la qüestió primària del Concili en aquests termes: «Què és l'Església? Què fa l'Església? [*Quid est Ecclesia? Quid agit Ecclesia?*]. Aquests són els dos eixos en els quals és necessari disposar totes les qüestions d'aquest Concili. El misteri de l'Església i la missió de l'Església [*Mysterium Ecclesiae et munus Ecclesiae*]».³

Després, ja com a Papa, en el seu importantíssim discurs d'obertura del segon període conciliar (29 setembre 1963), establia d'aquesta forma les quatre principals finalitats del Concili: «la noció, o, si es prefereix, la consciència de l'Església, la seva renovació, el restabliment de la unitat entre els cristians i el diàleg de l'Església amb els homes de la nostra època» (núm. 15). I aquest va ser el diàleg intern i extern del Concili. Per tant, a aquestes alçades, podem ja indicar una mena de tesi de fons: el Vaticà II té una veritable projecció de futur perquè restitueix l'ésser i l'actuar de l'Església, arrelant-se i fonamentant-se en la genuïna Tradició, però amb els ulls posats en l'home d'avui, amb els seus neguits i esperances. Com afirmava Jean Guitton, «l'arquitectura dogmàtica del Concili es desplega al voltant de la idea de l'Església».⁴

Quins són els pilars d'aquesta arquitectura dogmàtica? Quins són els aspectes essencials d'aquest diàleg intern i extern? No és aquí el moment d'exposar el desenvolupament del treball conciliar, des dels més de setanta esquemes preparatoris que van anar culminant en les quatre grans constitucions: sobre la litúrgia, sobre l'Església, sobre la revelació, sobre l'Església en el món d'avui. Però assenyallem-ne els trets característics:

En tot l'intens treball conciliar hom s'adona que, per tal de donar una visió englobant i completa de l'Església, es feia necessari establir on i com havia de ser cercat el seu fonament. I aquest és la revelació divina. Tant en el debat inicial sobre la litúrgia, com en el debat sobre l'Esquema *de Ecclesia*, sobretot en el seu capítol I, això era ben patent. D'aquí que, des de la lògica teològica, la constitució dogmàtica sobre la divina revelació adquireix un caràcter previ a tota l'obra del Concili. Des del punt de vista metodològic, encara que no estrictament cronològic, crec sincerament que la constitució dogmàtica *Dei Verbum* revesteix un caràcter fundant sobre el qual s'eleva tot l'edifici doctrinal del Vaticà II. Ens recorda que el centre de la vida de l'Església és el misteri de Déu revelat en Crist i comunicat pel Sant Esperit. Hom poua aquest centre vital en l'Escriptura i en

2. Intervenció del cardenal Léon J. Suenens (4-XII-1962), en *Acta syn.*, I/IV, 223-224.

3. Intervenció del cardenal Giovanni B. Montini (5-XII-1962), en *Acta syn.*, I/IV, 291-292.

4. Santiago MADRIGAL, «Jean Guitton, palabra laica en el Concilio», en *Id.*, *Memoria del Concilio. Diez evocaciones del Vaticano II*, Bilbao - Madrid: Desclée de Brouwer 2005, 103-130; aquí, 114.

la Tradició, que constitueixen el dipòsit sagrat de la Paraula de Déu, confiat a l'Església i custodiat pel seu Magisteri autèntic. És així com l'«Església, amb la seva doctrina, amb la seva vida i el seu culte, perpetua i transmet a cada generació tot allò que és i tot allò que creu» (DV 8). A partir d'aquest eix fonamental a redós del misteri de Crist, que el trobem també en les altres constitucions conciliars, es podrà desplegar l'altra orientació, la de l'Església *ad extra*, l'Església enviada a la missió, la que estableix diàleg amb el món.

Però el treball conciliar s'inicià des de l'orientació de la *Ecclesia ad intra*, des del diàleg intern, tractant d'aquella dimensió íntima de l'Església que és la divina litúrgia que, dins la concepció sacramental de la comunitat eclesial, comunitat eucarística, esdevé el cor, el fons i el cim de la vida cristiana. Amb el tractament inicial de la litúrgia, el Concili palesava que «la principal manifestació de l'Església es troba en la participació plena i activa de tot el poble sant de Déu en les mateixes celebracions litúrgiques, sobretot en la mateixa eucaristia, en una única pregària, entorn d'un mateix altar presidit pel bisbe envoltat del seu presbiteri i dels ministres» (SC 41). La litúrgia és alhora el trobament amb el Crist, que actua personalment en la seva Església, i, al mateix temps, espera activa de la seva vinguda en la glòria. Per això, dins el marc de la reforma i l'increment de la Litúrgia, el Concili encoratja els fidels a participar en l'acció litúrgica «d'una manera conscient, activa i fructuosa» (SC 11) i, especialment en l'eucaristia que ocupa en la litúrgia el primer lloc, com a font per la qual la gràcia de Crist s'estén als fidels i com a cim, ja que la finalitat última de l'acció de l'Església és «la santificació dels homes en Crist i la glorificació de Déu» (SC 10). La constitució *Sacrosanctum Concilium* assumeix una part de l'objectiu de la renovació interna de l'Església que, en aquells moments inicials en què va ser debatuda i aprovada, posava els fonaments i, d'alguna manera, anticipava el tema central de tot el Concili que seria —com s'ha dit— el de l'Església.⁵

La constitució dogmàtica *Lumen gentium* representarà el moment nuclear del diàleg intern, d'acord amb la pregunta: «Església, què dius de tu mateixa?». La *Lumen gentium* procura donar resposta a la primera de les finalitats del Concili: expressar quina és la noció o la consciència de l'Església. En la conclusió de LG 4 hi trobem l'eix vertebrador d'aquesta perspectiva, quan, a partir de la cèlebre frase de sant Cebrià, s'afirma que «l'Església es presenta tota "congregada, com un poble, per la unitat del Pare i del Fill i de l'Esperit Sant" [*de unitate Patris et Filii et Spiritus Sancti plebs adunata*]».⁶ Per al bisbe de Cartago, «la unitat de

5. Santiago MADRIGAL, «Significado permanente del Concilio Vaticano II» (Conferència inaugural de la jornada commemorativa del 40è aniversari de la cloenda del Concili Vaticà II, FTC 1-XII-2005), 7 [en línia], http://www.urc.confer.es/urc/publica/recursos/art/significado_permanente_vaticano_ii.pdf [Consulta: 3 agost 2012].
6. «Sacrificium Deo maius est pax nostra et fraterna concordia et de unitate Patris et Filii et Spiritus Sancti plebs adunata» (Sant Cebrià, *De orat. Dom.*, 23: PL 4, 536 = ed. G. Hartel, a CSEL 3, 1, 285). Yves M. Congar, en un conegut article de 1937 («Ecclesia de Trinitate», *Irén.*

l'Església no es pot comprendre sense la de la Trinitat». ⁷ El corrent de vida va del Pare al Fill i, per aquest, a l'Esperit, desbordant-se cap a nosaltres per a «deïficar-nos». A partir d'aquesta tradició patristica de *Trinitate*, el Vaticà II articula tant l'origen de l'Església com les seves perspectives missionera i escatològica, en la contemplació de l'acció de les tres Persones divines. Es tracta del disseny històric de salvació de Déu U i Tri, que és qui convoca la santa Església per tal que tots els homes puguin ser «fills de Déu». ⁸ El resultat final ha de ser la unitat de tots els santificats en l'Església. ⁹ Aquesta unitat orgànica esdevé el fonament del sacerdoci comú de tots els fidels, dins el context del Poble de Déu, «Poble messiànic». La prioritat, com afirma Gérard Philips, correspon a la *communio*, donat que el ministeri eclesial ha estat instituït al servei d'aquesta comunió eclesial. ¹⁰ En aquesta perspectiva, Yves M. Congar escriurà que «el pas profètic més decisiu en eclesiologia ha sigut, per mitjà del capítol *De populo Dei* i la seva col·locació abans del capítol tercer sobre la jerarquia, l'haver reconegut la primacia de la qualitat del cristià o la ontologia de la gràcia inaugurada pel baptisme, per sobre de tota estructura jeràrquica». ¹¹

A partir d'aquestes afirmacions es desplega l'altre diàleg assenyalat tant per Joan XXIII, passant pel projecte Suenens, com pel mateix Pau VI: la de l'Església *ad extra*, l'Església enviada en missió. El desenllaç d'aquesta perspectiva és la quarta constitució, la *Gaudium et spes*, sobre l'Església en el món d'avui. Aquesta constitució, que aplica una visió cristològica de l'ésser humà davant els grans problemes ètics, socials, polítics i econòmics, satisfà aquell diàleg assenyalat sobretot per Pau VI, tant en el Concili com en la seva encíclica *Ecclesiam suam*: el diàleg amb l'home d'avui, l'obertura de l'Església cap a la societat moderna, per tal que ella, «experta en humanitat», com afirmava Pau VI en el discurs a l'ONU, pugui aportar-hi la seva llum i ajudar a trobar sentit al gran enigma de l'existència de l'home en aquest món.

Tots els altres documents conciliaris poden ser presentats com una explicació d'aquestes quatre grans constitucions. El seu marc, el seu ensenyament i la seva perspectiva teològica no es poden separar mai d'aquests quatre pilars constitu-

---

24 [1937] 131-146) comença citant aquesta cèlebre frase, i no hi ha dubte que aquesta orientació tingué la seva influència en el Vaticà II.

7. Gérard PHILIPS, *La Iglesia y su misterio en el Concilio Vaticano II. Historia, texto y comentario de la Constitución «Lumen gentium»*, I, Barcelona: Herder 1968, 116-117.
8. Cf. Michel PHILIPON, «La Santísima Trinidad y la Iglesia», en Guillermo BARAÚNA (dir.), *La Iglesia del Vaticano II. Estudios en torno a la Constitución conciliar sobre la Iglesia*, I, Barcelona: Flors 1966 [BAR], 343-344; Gérard PHILIPS, *La Iglesia y su misterio*, I, 101-105; «Guía de lectura de la *Lumen gentium*», en Christopher O'DONNELL – Salvador PIÉ-NINOT, *Diccionario de Ecclesiología*, Madrid: Paulinas 2001, 1138-1139.
9. Cf. sant Joan Damascè, *Adv. Icon.*, 12: PG 96, 1358 D.
10. Gérard PHILIPS, *La Iglesia y su misterio*, I, 114. Cf. Francesco GEREMIA, *I primi due capitoli della «Lumen gentium»*. *Genesi ed elaborazione del testo conciliare*, Roma: Marianum 1971, 123.
11. Yves M. CONGAR, *Au milieu des orages*, Paris: Cerf 1969, 85.

cionals del Concili, però sempre procurant de donar resposta als dos diàlegs bàsics, l'intern i l'extern del misteri de l'Església. Aquell doble moviment del cor eclesial, la sístole i la diàstole que dóna impuls i possibilita la regeneració de la sang, la contracció i l'expansió del cor, aquella pregunta per l'ésser i per l'estar, per la identitat i per la missió: a això és al que dóna resposta el Concili. D'aquí la seva actualitat, d'aquí el seu caràcter permanent.

Pel que fa a la renovació interna, entrellaçat amb les constitucions, hi trobem l'intent de complementació entre primat i episcopat; els principis doctrinals que afecten l'episcopat desenvolupats en el decret *Christus Dominus*, amb l'afirmació connexa de la sacramentalitat de la consagració episcopal com a fonament teològic de la col·legialitat; la vida i l'espiritualitat dels preveres amb el decret *Presbyterorum ordinis*, incidint també en la seva formació per mitjà de la *Optatam totius* i indicant com el ministeri presbiteral no és merament funcional sinó que la gràcia del sagrament de l'orde toca misteriosament tant l'ésser com l'actuar del prevere amb vista a una especial configuració a Crist, precisament per a poder servir la comunitat en nom de Crist Cap (cf. PO 2); la teologia del laïcat que, des del relançament del sacerdoci comú de tots els batejats, es perllonga en el decret *Apostolicam actuositatem* sobre l'apostolat dels laics, i subratllant concretament la tasca i la responsabilitat dels pares en l'educació cristiana per mitjà de la declaració *Gravissimum educationis*; des de l'afirmació de la crida universal a la santedat, el Concili incideix també en la renovació carismàtica de la vida religiosa per mitjà del decret *Perfectae caritatis*;¹² i finalment, en aquest marc intern, no pot passar per alt l'importantíssim tractament de la necessitat i pertinença a la veritable Església, amb una incorporació gradual i, per tant, amb una incorporació plena (els catòlics) i no plena (els restants cristians), fonament del diàleg ecumènic desenvolupat en el decret *Unitatis redintegratio*. En aquest punt s'acomplia aquell desig manifestat tant per Joan XXIII com per Pau VI que el Vaticà II esdevingués realment l'inici del camí veritable cap a la unitat de tots els cristians. S'indicava que el punt d'inflexió no és pas el de o tot o res, com subratllava el Magisteri precedent, no és el de les fronteres de l'Església catòlico-romana, sinó que, precisament, el punt d'inflexió és el baptisme que ens fa a tots cristians i seguidors de Jesucrist. D'aquí que en les Esglésies ortodoxes orientals i en les comunitats sorgides de la reforma de Luter puguin trobar-se veritables elements de santificació i de veritat. En relació als primers, el decret *Orientalium Ecclesiarum* dirigit a les Esglésies orientals que ja es troben en plena comunió amb la seu de Roma, indica que els pertocarà especialment la tasca de fomentar la unió de les Esglésies exercint, a més del testimoni de vida, «la piadosa fidelitat a les tradicions orientals antigues» (OE 24).

Pel que fa a l'altre diàleg, el d'una Església atenta als signes dels temps i explicitat constitucionalment en la *Gaudium et spes*, el Concili incidia amb força en el

12. Santiago MADRIGAL, «Significado permanente del Concilio Vaticano II, 8.

fet que l'Església no pot desentendre's de les circumstàncies històriques amb les quals viu. La *Lumen gentium* ja havia indicat que, com a «poble messiànic» i que com a «Església pelegrina, en els seus sagraments i les institucions, que pertanyen al temps present, porta la figura d'aquest món que passa i viu enmig de la creació que fins ara gemega i sofreix dolors de part, tot esperant la revelació dels fills de Déu (Rm 8,19-22)» (LG 48). Aquesta relació amb la realitat d'aquest món que passa, troba una concreció pràctica en el decret sobre els mitjans de comunicació social *Inter mirifica*. Una intenció que cristal·litza sobretot en la declaració sobre la llibertat religiosa, *Dignitatis humanae*, llibertat que esdevé condició indispensable per a una obertura davant la pluralitat del món i per al diàleg i col·laboració amb els membres de les religions no cristianes, manifestada en la declaració *Nostra aetate*. En unes clarívidents paraules, ja a l'any 1963, tot glossant l'expressió «ecumènic» que acompanya el Concili, el jove teòleg Joseph Ratzinger afirmava que «cal deixar de veure a l'altre com a enemic i contrincant davant el qual hom hagi de defensar-se». «Més aviat cal escoltar-lo i tenir en compte la seva part de veritat, sense callar ni amagar la pròpia veritat des de la consideració de la interna totalitat de la fe».¹³ És en aquesta mateixa amplada d'ona que el Concili es replanteja la seva tasca evangelitzadora en el decret *Ad gentes*, indicant que l'Església és missionera per naturalesa, pel fet de ser «sagrament universal de salvació» i «per les exigències més íntimes de la seva catolicitat» (AG 1).

El dia 18 de novembre de 1965, Pau VI afirmava que en acabar el Concili començaria el veritable «aggiornamento» preconitzat per Joan XXIII. I hi afegia: «Aquesta programàtica paraula no volia certament atribuir el significat que alguns intenten de donar-li, com si permetés de “relativitzar” en l'Església segons els gustos i la mentalitat del món totes les coses [...]; ell, que tenia tan viu i tan ferm el sentit de l'estabilitat doctrinal i estructural de l'Església». Per contra, «per a nosaltres voldrà dir penetració sapient de l'esperit del Concili celebrat i aplicació fidel de les normes que ell feliçment i santament ha donat» (núm. 12).

Pau VI estava convençut que amb l'obra del Concili tota l'Església tindria «un programa magnífic de treball espiritual per a la renovació de la vida i de les accions segons el Crist Senyor». Així ho manifestava en el discurs acabat d'esmentar. I hi afegia: «A aquest treball invitem els nostres germans i els nostres fills: aquells que estimen Crist i l'Església», «que siguin amb nosaltres per a professar més clarament el sentit de la veritat que és propi de la tradició doctrinal que Crist i els apòstols inauguraren; i també amb ell, el sentit de la disciplina eclesiàstica i el de la unió profunda i cordial que ens fa, tots, confiats i solidaris, com a membres d'un mateix cos» (núm. 13). És el mateix que en els moments actuals ens demana el papa Benet XVI en l'exhortació *Porta Fidei*: «Si [el Concili]

13. Joseph RATZINGER, *Die erste Sitzungsperiode*, 45-47.

el llegim i acollim, podrà ser i arribarà a ser cada vegada més una gran força per a la renovació sempre necessària de l'Església» (PF 5).

Molt estimats Srs. bisbes, estimats professors, estimats alumnes: en el marc de l'Any de la Fe, a punt de l'inici del Sínode sobre la nova evangelització, tornem al llegat del Concili Vaticà II, retornem als seus documents, revivim el seu clima espiritual que no és altre que tornar a les fonts genuïnes de l'evangeli del Senyor i a les deus preclares de l'Església apostòlica, norma i fonament per a l'Església de tots els temps. Aquest és el llegat permanent que ens ha deixat el Concili Vaticà II: tornar a l'evangeli, tornar a Crist, però també anunciar-lo amb un llenguatge entenedor per a l'home d'avui. Aleshores, l'anunci de la fe no serà un fet del passat ni fruit d'una institució ancorada en el passat, com alguns ens diuen, sinó un esdeveniment actualíssim que inspira en l'organisme eclesial una perpètua renovació. Quan l'Església, exercint la seva maternitat espiritual, entrega a cada generació «tot allò que ella és, tot allò que ella creu» (DV 8), presenta aquell «dipòsit vivent» que esdevé principi constant de vida i de renovació i que, com diu sant Ireneu, és un dipòsit que mai no envelleix, sinó que, sota l'acció de l'Esperit, renova sense parar la joventut del cos eclesial.¹⁴ Malgrat les defallences de l'era present, malgrat els desenganys de tants, com ens afirma la Constitució *Lumen gentium*, la predicació de l'evangeli farà que l'Esperit «rejuveneixi l'Església, la renovi sense parar, i la mení a la unió perfecta amb el seu Espòs» (LG 4). Perquè, com deia Climent d'Alexandria, «la veritat que roman en nosaltres no envelleix pas, i tota la nostra forma de ser resta irrigada per aquesta veritat». «La saviesa», és a dir, l'evangeli «és sempre jove».¹⁵ Moltes gràcies!

14. Sant Ireneu, *Adv. haer.*, 3, 24, 1: SChr 211, 472-473 = PG 7, 966: «et quae semper a Spiritu Dei quasi in vaso bono eximum quoddam depositum iuvenescens et iuvenescere faciens ipsum vas in quo est». Cf. José Luis MORENO, «El Espíritu Santo rejuvenece a la Iglesia: de Ireneo al Vaticano II», en Pedro RODRÍGUEZ, et al. (eds.), *El Espíritu Santo y la Iglesia: XIX Simposio Internacional de Teología*, Pamplona: Universidad de Navarra 1999, 611-620.

15. Climent d'Alexandria, *Pedagogus*, 1, 5, 20-21: SChr 70, 146-149 = CC 95, 64.